

ՔՆՆԱԿԱՆ

ՄԱՍՏՐԱՆԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՌԻԴԴԱԳՐԵԱԼ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱՐԱՆԵԱԼ

Ուղղելիք եւ ծանուցումն

Նորայր Բիւզանդացի հաղորդած է մեզ, որ վերագալ էր մեր կողմանէ իրեն կարծիք մը վերագրել, որ իւրն չէր. (տ. Բանասէր, 1899, էջ 349). Իբրեւեք տալով մեր Յարգ. բարեկամին, յիշու կը կոչեմք գոհութեամբ մեր ըսածը. ներումն միտնդամայն խնդրելով, որ զայն ի յիշողութենէ գրած էինք՝ ուրիշ բանասիրի մը կարծեաց հետ չփոթելով. գիտալիս ինչ կարգացած ըլլալնիս չաւ կը յիշէինք:

Մանաւանդել հարկ կը համարեմք որ Խորենացոյ բնագրին մէջ նոր բաժանումն մը եւս պիտի ակտիւք խոշոր թուանշանօք շարունակելի, կողմանց գիւրութեան համար յապագային, զոր զանց ըրեր էինք նախորդ գլխէն սկսել, ուր մինչեւ ց՞ թիւն պիտի հասած ըլլար, եւ այն է որ աստ 6էն կը սկսիմք: — Իսկ զբնագրին ուղղագրուած կը ներկայացունեմք, գրչագրաց մերժուած ընթերցումները ի ներքոյ նշանակելով:

6. Բ. Թե ընդհ' ր. վասն զի ի Բաղդեացոց եւ յԱսորեստանեայց մասեանս (1) ցանկագոյն են մեր իրք, ի յունականեան կանեցաք մեք ցուցանել:

Եւ ընդ այս մի ոք զարմացի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրք, որպէս ամենեցուն է յայտնի, մանաւանդ Բաղդեացոց եւ Ասորեստանեայց (2), յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում

Ըստ գրչագրաց. — (1) մատենից: — (2) Պարսից եւ Բաղդեացոց:

ինչ իրաց յիշատակք, մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմա-
գիրս, եւ անդուստ գայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս
խոստայաք յանդիման կացուցանել: 7. Քանզի ոչ թագաւորքն Յու-
նաց միայն՝ որ ինչ աշխարհակալութեան եւ որ ինչ իմաստութեան եւ
10 ճառք (3) փոյթ յանձին կալան աւանդել Յունաց, յետ զառտնին
իւրեանց յարմարեալ իրս, — որպէս եւ Պողոմէոս (4), որ Է (5) Եղ-
բայտաւորն, պէտ աւար (6) զամենայն ազգաց զմատեանս եւ զվէպս
ի յոյն լեզու փոխարկել, —

[Ծանօթութիւն Հեղինակին] 8. Բայց մի՛ ոք աստանաւր անուսուռն
15 զմեզ համարեալ բամբասիցէ իբր զանվարժս ոմանս եւ զտգէտս,
որպէս թէ Եգիպտացւոց (7) լեալ թագաւոր, մեք այժմ զնա
Յունաց գրեցաք: Քանզի նուաճեալ նորա եւ զՅոյնս ընդ իւրով
ձեռամբ անուանեցաւ Աղեքսանդրի եւ Յունաց թագաւոր, որ-
պէս եւ ոչ մի զոք ի Պտղոմէոսն կամ յայլոցն ճիշեցոց (8) Եգիպ-
20 տացւոց (7) անուանեաց (9) ոք երբեք. որ եւ վասն առաւել յու-
նասէր բարս ունելոյ, ի յոյն լեզու զիւր աշխատութիւնն ժո-
ղովեաց: Է եւ այլ բազում այսպիսի ինչ պատճառ՝ վասն ասելոյն
մեր զնա Յունաց թագաւոր, այլ վասն համառատելոյ մեզ զճառս՝
բաւական լիցի ասացեալս վասն նորա:

9. այլ եւ բազում արք անուանիք եւ իմաստութեան պարապեալք
ի Յունաց աշխարհէն, հոգացան՝ ոչ միայն զգիրս (10) զիւնաց
այլոց ազգաց թագաւորաց եւ զմեհնելոց յեղուլ ի յոյն բան, — որ-
պէս գտանեմք զայն՝ որ եւ զԲերոսոս (11) ոմն յայս յորդորեաց,
այլ Քաղդէացի եւ վարժ ամենայն իմաստութեամբ, — այլ եւ զմե-
30 ծամեծս եւ զգարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից՝ ուր ուրեմ (12)
գտեալ աշխատութեամբ հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու:

[Լուծմունք] Որպէս զԱ առ Ք, եւ զԹ առ Փ, եւ զԳ առ Ե, եւ
զԸ առ Թ (13):

10. եւ ժողովեալ զայնոսիկ (14) արանց, զորոց եւ մեք զանուանս
հաւաստի գիտեմք, նուիրեցին ի փասս Հելլենացւոց աշխարհին,
35 Եւ գովելիք են՝ որպէս իմաստասիրեալք՝ (15) վասն Զանին (16) եւ
իմաստութեանն առ ի յայլոցն լինելոյ գտակք, առաւել եւս որք
ընկալան եւ պատուեցին զայսպիսի գիւտս իմաստից: Վասն որոյ
եւ զբոլոր իսկ զՅոյնս ոչ դանդաղիմ մայր եւ (17) դայեակ ասել
40 իմաստից:

Եւ վասն Յունաց (18) գրուցարանից (19) զակնարկութիւն մերոց
պիտոյիցս առնելոյ՝ բաւական է այսչափ:

Տող 1. — Խորհնացւոյս առաջին տպագրիչն թ ռվմաս Վ. Վանան.
դացի (Ամստերդամ, 1695), որ բաւական ինքնադատ փոփոխմունս մու-

— (3) որպէս աշխարհակալութեամբ, այլ եւ որ ինչ իմաստութեան
են Զանը: — (4) Պողոմէոսն: — (5) որ եւ: — (6) պէտ արարեալ: (7) — Եգիպ-
տացւոց: — (8) ի Պողոմեանցն կամ յայլոցն տիրելոյ, կամ ըստ Տպ.
1881, տիրողաց: — (9) անուանեցաւ: — (10) զգիր: — (11) զԲերոսոս,
կամ ըստ Լաւր. գրչ. եւ ըստ Տպ. 1881, զԲիւռոս: — (12) եւ ուրեք
ուրեք: — (13) Բազմագոյնք ի գրչագրաց այսպիս ընթերցուն զիւստածդ.
Որպէս զԱյլ առ Քէ, եւ զԶայ եւ զԹոյ առ Փեւր, եւ զԷննն առ Եչ, եւ
զԸայ առ Սէ: — (14) զայսոսիկ: — (15) իմաստասիրեցեալք: — (16) Լաւր.
բանին: — (17) կամ: — (18) Լաւր. առ ի Յունաց: — (19) զըուցարանս.
Տպ. 1881. զըուցարանս:

ծած է բնագրին մէջ, ներկայ գլխէս կը սկսի թուել Ա գրոց գլխակարգութիւնները: Իրեն հետեւած են եւ Վիսթոնք, որ զայդ տպագրութիւնըն իրենց միակ առաջնորդ ունէին, մինչեւ յետոյ ուրիշ օրինակ մ'ալ ձեռք ձգեցին: Յայտ է այս փոփոխման պատճառն. զի հրատարակողդ, ինչպէս նաեւ այլք բազումք մինչեւ ցլիերջին ժամանակս, կարծած են որ նախընթաց գլխով կ'աւարտի Պատմագրին ընծայական նամակն եւ այս Բ գլխովս կը սկսի պատմութեան բուն յառաջաբանը:

Տող 1. — Քերականական անհամաձայնութիւնն յայտնի կը ցուցնէ թէ գրչաց վրիպակագրութիւն է մասեցից ընթերցուածը, ուրիշ կերպիւ չեմք կարող մեկնել:

Տող 2. — Ոմանց ի բանասիրաց կարեւրի երեւցած է գրչագրաց ոմանց յանգագոյն ընթերցուածն ընդունիլ իբր ուղղագոյն, նա զի այդպէս ունի եւ ընտիր կարծեցեալ Լամբրոնեան ձեռագիրն. մեք չեմք կարծեր. զի ոչ միայն կը խանգարէ զիմաստն, այլ եւ կ'արատաւորէ իմն զպատմագիրն. զի եթէ իրօք յարմարագոյն յիշատակութիւնք կային Քաղզէացի եւ Ասորական մատենից մէջ քան թէ ի Յունականն, նմա արատ կը լինէր այս վերջնոցս դիմել: Հեղինակին փոքր ինչ ի ստորեւ (տող5) ըսելն, «յորս (ի յունականն) առաւել ազգիս մերոյ գտանին քաղուս ինչ իրաց յիշատակք», զամեն տարակոյս կը բառնայ: Յանգագոյն բառը յարմար տեղ մը գործածած է իտրեհացի «Եւ զլեառն անուանէ յանգագոյն յիւր անուն Արագած» (Ա, Ժբ.):

Տող 4—5. — Նշանաւոր վրիպակագրութեան մը կը հանդիպեմք աստ, զոր հարկ կը համարեմք ուշի ուշով քննել. այն է որ փոխանակ «Քաղզէացւոց եւ Ասորեստանեաց», գրչագիրք խմբովին «Պարսից եւ Քաղզէացւոց» ունին, — ընթերցուած մը, որոյ երկբայելի ըլլան իսկոյն աչքի կը զարնէ, երբ բաղդատելու ըլլամք ընդ խորագրին (տող 1): Անտեղի է անշուշտ զերկոսին եւս իբր ուղիղս ընդունել, եւ կամ համարել թէ երկոքին եւս մի եւ նոյն հեղինակին գրչէն ելած ըլլան անընդմիջապէս, ցորչափ անտարակուսելի կը նկատեմք մեք այժմէն (թէեւ տակաւին առանձինն խօսած չեմք), թէ նաեւ խորագիրք իտրեհացւոյ են. բայց եթէ այդ մասին տարակոյս եւս ծնանի ի միտս, զներկայ պարագայն հզօր ապացոյց առ այն կարող եմք ի մէջ բերել. զի քան զբնագիրն՝ խորագրին ընթերցուածն բանաւոր է, եւ Պատմչին իսկ սոյն գլխովս մէջ յայտնած գաղափարներուն համաձայն: իտրեհացի՝ Ա. գրոց գլխովս «Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց» նշանակելով՝ կը վերահաստատէ զայն ընդլայնմամբ մը ըսելովն աստ՝ թէ իւր առաջիկայ աշխատութեան գործն պիտի լինի «Անտուստ (այդ ակնարկած աղբւրներէն) զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս... յանդիման կացուցանել»: արդ այդ ազգաբանութեան մասին՝ թէ նաեւ պարսկական պատմիչք գործակցած են, ոչ հնոց եւ ոչ նորոց ծանօթ է, եւ ոչ ուրեք ի իտրե-

նացւոյ յիշատակուած, մինչդեռ Քաղղէականքն եւ Ասորականք վերըս-
տին կը յիշուին ուրիշ տեղ մը՝ հանդերձ յաւելուած անուամբք Նիդա-
տացւոց եւ Նլլենացւոց (Ա., գ), բայց ոչ եւ Պարսից։ Եթէ համարիմք
մանաւանդ թէ խորենացի այդ աղբերաց յիշատակութեան մէջ Նւսերեայ
հետեւած ըլլայ, աւելի եւս կը հաստատուի թէ «Պարսից» բառն օտա-
րամուտ է, զի Նւսերիոս եւս բնաւ զնոսա իբր աղբիւր յիշատակած չէ
ուրեք(1)։ — Այլ քուցէ ոք յիշել տայ մեզ խորենացւոյ տեղ մը ըսածն,
թէ նախնի Հայկազնեան իշխանաց անուանք հանուած են «ի գլւանաց
Քաղղէացւոց, Ասորեստանեայց եւ Պարսից» (Ա., իա)։ Բայց ուշ դնեմք
որ աստ խօսքը «գլւանաց» վրայ է, եւ ոչ «մատենագրաց» կամ «պատ-
մագրաց» (տողք 5 եւ 7)։ Այս մեզ առարկուածն եթէ կապ մը կրնայ
ունենալ մեր խնդրոյն հետ, այն է որ առիթ կուտայ մեզ կասկածելու
թէ գրչագրաց խանգարումն՝ այդ խօսքէն իսկ ծագումն առած ըլլայ։
Հին բանասէրն կամ մեկնիչ՝ տեսնելով որ անդ «Պարսից» անուանն եւս
յիշատակութիւն եղած է, կ'երեւի պատշաճ համարած է զայն աստ ի
լուսանցս նշանակել, եւ յետոյ ընդօրինակողն համարելով թէ «Ասորես-
տանեայց» անուան տեղ պարտի փոխանակել, կանխած ըլլայ նախ զայն
գրել, եւ յետոյ «Քաղղէացւոց»։ — Նոեւ ոչ նոյնպէս հակառակ մեզ կը
գորեն յաջորդ գլխին մէջ զգրի Պարսից եւ Յունաց յիշելն, եւ կամ
հետագոյն՝ Քրիստոսեանկան դատուածութեան համար՝ զ«Պարսից մատ-
եանք» (Բ., խը.) եւ կամ «Պարսից եւ Ասորաց» պատմիչները (Բ., կթ.)։
— Զայս ուղղագրութիւն, որ վերջապէս մերն չէ այլ նոյն իսկ խո-
րենացւոյ, կը ցրէ՝ այդ խանգարեալ ընթերցուածոյն վրայ յենլով՝ Գու-
տչմիդի երազած շատ մի անհիմն եւ խառնիթուած տեսութիւնները, զոր-
մէ պիտի խօսիմք ի փամանակին։

Տող 8 — 10. — «Քանզի ոչ քազաւորին Յունաց՝ Վիսյն որպէս
աշխատեակալութեանը, այլ եւ որ ինչ իմաստութեան եւ ջանք, փայլ յոն-
ձին կայան աւանդել Յունաց։ Գուցէ ոչ ոք կասկածի թէ այս տողե-
րուն մէջ նօտագրեալ մասն, զորո դիմամբ բոտ գրչագրաց եւ ըստ
տպագրաց յանդիման բերինք աստ, բոլորովին խանգարուած են յորս
խոշոր վրիպակօք, յորոց սմանք գրչաց անմտագրութիւնքն են, եւ
այլք՝ ձեռնմխութիւն։ Զանամք բացատրել զանոնք մի առ մի։

Ա. Նախ ի վերջնոյն սկսելով, անտարակուսելի է որ նմանաձո-
նութեան պատճառաւ, նստք բառը՝ ջանք գրուած է ի գրչաց։ խորենա-
ցի քիչ յետոյ նոյն իմաստին կրկին գալով՝ ըսած է։ «Երբեմն այսպիսիս
ընթերցասիրեմք իմաստութեան նաեւ եւ գրուցատրութիւնս» եւն. (Ա., գ)։

(1) Արտաւան (պարսկական) անուամբ պատմիչ մը կը յիշէ հւսերիոս
իւր Աւեստական Պատմագրութեան զրոց մէջ, եւ հատուածներ եւս
կ'առնու անոր՝ Հրէից նահապետաց վերաբերեալ, բայց չըսեք նորո
ինչ ազգէ ըլլալը։

Չեմք ալ կարող հասկանալ թէ ի՞նչպէս ջանք (եւ ոչ ճառք) կարող են աւանդուիլ յետնոց: Այս մեր տեսութեան չհակառակիր միւս խօսքն. «Գովելիք են... յաղագս ջանին եւ իմաստութեան առ ի յայլոցն լինելոյ գտակք» (տող 36). բայց թէ պատճառ եղած ըլլայ գրչաց շփոթութեան, հաւանական կ'երեւի:

Բ. Անշուշտ այնպէս կը կարծուի, ինչպէս եւ կարծած են մինչեւ ցարդ ամեն թարգմանիչք որ այդ տողերուն մէջ «ոչ միայն» շաղկապին համապատասխանող «այլ եւ»-ն՝ իւր մօտ գտնուածն է ի յաջորդ տողին սակայն չէ այնպէս: Այս մասին շատ ուղիղ անդրադարձութիւն մ'ըրած է մեզ Ճուղուրեանց Բարթողիմէոս Վարդապետն իւր նորատիպ մատենական մէջ (1), թէ այդ «ոչ միայն» շաղկապին համապատասխանող «այլ եւ»-ն՝ կը գտնուի հեռագոյն ի տողն 2՝, բաժնուած երկայն միջանկեալ հատուածով մը, որով «Յունաց թագաւորաց» հանդիպադիրն կը լինին «արքանեանիք», որով եւ բանաւոր իմաստ եւ կապակցութիւն կ'առնու բովանդակ խօսքն: Այս գեղեցիկ տեսութեան համեմատ հարկ կ'ըլլայ՝ նախ ուրեմն ուղղել, ինչպէս կը թեւադրէ նաեւ նոյն Վարդապետն, տպագրութեանց «Յունաց» բառին քուքը փոխադրելով «միայն» բառին վրայ:

Գ. Իսկ ի՞նչ է ուրեմն այս տեղ գրչագրաց «այլ եւ»-ն. — ոչ ինչ այլ՝ բայց հին բանասերին մօտաց ծնունդն որ, ըստ իւր տեսութեան՝ «ոչ միայն» շաղկապին կարծեցեալ կաղութիւնը բարեքնյուլ մօթք աւելցուցած է այդ բառը, զոր մեզ հարկ է ջնջել, իբր բոլորովին անպէտ, եւ նաեւ վնասակար ինչպէս պիտի տեսնեմք:

Դ. Նոյն բանասիրին գուցէ գործն լինի նաեւ միւս ի գաղտնիս ծածկուած խոշոր մէկ խանգարումն բնագրին. այն է «որպէս աշխարհակալութեամբ» գրուածն գրչագրաց, զոր պէտք է ընթեռնուլ «որ ինչ աշխարհակալութեան»։ որով սա յաջորդ «եւ որ ինչ իմաստութեան են ճառք» խօսքին հետ դաշնակաբար միանալով, կը հանդիպեցունէ զմեզ Խորենեան գրչին ընտանի դարձուածքներէն միոյն. «Որ ինչ ի լրոյ, եւ որ ինչ ի գրոց» (Ա, գ), եւ կամ: «Որ ինչ ի գրոց... եւ որ ինչ ի բանից իմաստնոց» (Ա, ժթ). «Որ ինչ թշուառացաքս, եւ որ ինչ թշուառանալոցս եմք» (Ողբք): Այս ուղղագրութեամբ կը հարթուի նախ քերականական խորթ եւ անյարմար շարագրութիւն մը, եւ միանգամայն երեւան կ'ելնէ մատենագրին այս պարզ եւ յստակ միտքը, թէ «Յունաց թագաւորք» փոյթ ունեցան իրենց ազգին եւ յետնոց աւանդելու՝ թէ՛ իրենց «աշխարհակալութեանց», եւ թէ՛ իրենց «իմաստութեան» գործերն հոչակող գրուածքները, — իմաստ մը զոր ճշդիւ կրկնած է Խորենացի նաեւ ի յաջորդ գլուխն. «Գովութեան արժանի այնք

(1) Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ. (էջմիածին, 1899 էջ 7.

ի թագաւորաց իցեն, որք գրով եւ պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին... զգործս իւնասուքեան եւ զխոյրքիւն իւրաքանչիւր» եւն. եւ անտի անցնելով յիւր աշխարհն, երբ անդ աղպիսի յիշատակներ չգտներ, հայրենասիրի եւ պատմագրի մը արդար զայրացմամբ, ծանր մեղադրութիւններ կ'ընէ, թէ եւ ոչ իրենց «արժանի գրոց յիշատակի» գործերը փոյթ ունեցան թողուլ ապագայից:

Տող 11. — «Յետ յարմարեալ» ըսելն՝ փոխանակ «յետ յարմարելոյ», կարելի է իբր քերականական ազատութիւն մը նկատել, թէ եւ ուրիշ օրինակ մը չեմք գտներ նաեւ ի մատենիս: Զանազան է Բագրատունին իւր Քերականութեան մէջ դասաւորել զայն ուրեք, բայց ոչ փոքր բռնազբոսութեամբ. (տես Քեր. զարգ. էջ 458):

Տող 11. — Գրչագրական վերլուծել կը համարիմք դարձեալ, եւ կարծեմք ոչ յանիրաւի, զոր եւն, փոխանակ որ էի գրուած: Զվերջինս յաճախ կը գործածէ խորենացի իբր մեկնական բառ, իր մը զանազանելու համար իւր նմաններէն եւ կամ բացայայտութիւն տալու. զ. օ. «Նեբրովթ, որ է Բէլ» . «Արքայ Բակտրիացւոց, որ է Մեղաց» . «Պերող անուանեցաւ, որ է Յաղթող» . «Նփեստոս... որ է Քամ» եւն: Այսպէս կը պահանջէր ըսել նաեւ աստ Պտղոմէոսի համար, որ ի մէջ իւր բազմաթիւ համանունաց, Նդրայրասէր անուամբ կը զանազանի. որ ոչ է իւր երկրորդ անունն, այլ մականունն. զի երբ հարկ եղած է խորենացւոյ անձի մը երկրորդ անունն յիշել, ըսած է. «Դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրա, որ եւ Մեսաղիւնա» (Բ. Ժդ):

Տող 12—13. — Ականջաց իսկ յայտնապէս զգալի է, որ ըստ գրչագրաց ընթերցուածոյն՝ դիմաւոր բայ մը կը պակսի այս երկու տո. դերուն մէջ: Զայս անկանոնութիւնն կարելի է երեք եղանակաւ ուղղել. Ա. ըստ Լամբրոնեան մեկնչին՝ փոխել զ«փոխարկել»ն ի «փոխարկեաց» . Բ. «Նտ» բայ մը աւելցունել. «Նտ փոխարկել» . Գ. Զ«պէտ արարեալ»ն ուղղել ի «պէտ արար» . Մեզ այս վերջինս է հաւանական ընդունելին. զի քան զԼամբրոնեանն ճշգրտոյն կը համապատասխանէ Նուսեբայ խօսքին, որում հետեւած կ'երեւի խորենացի. «Պտղոմէոս փիլատեղփոս... զՀրէից գիրս յնթարկեցւոց բարբառոյ ի յոյն լեզու փոյթ յանձին կալաւ դարձուցանել» (Քրոն. Բ. 230), եւ Բ ուղղութեան կասկածելի բացատրութեան մէջ չեմք ընկնիր, որ «ետ փոխարկել» ըսելով, Պտղոմէոսի գործը ուրիշի մը յանձնուած կ'ըլլայ. գաղափար մը որ անհամաձայն է 21—22 տողին, — «Պէտ առնել», որ փոյթ ունենալ ըսել է, կը գտնեմք գործածուած առ զասական մատենագիրս Ն դարու. «Կամ ի գեհնէն երկիր, կամ զարքայութենէն պէտ արա» . (Սեբեր. Թ). եւ ինքն խորենացի այլուր դարձեալ «պէտ յանձին կալաւ» (Ա, գ) ըսած է, որ ճշգիւ կը համապատասխանէ փոյթ յանձին ունել» ոճոյն, որ նոյնպէս սովորական է նաեւ մեր պատմագրին. (Բղդ. տող 10, եւ այլուր):

Տող 14-24. — Վերագոյն ի Տողն 8-10 բացատրուած ծանօթու-
թեան բնական հետեւութիւնն է որ աստ 14-24 տողերուն մէջ ամփո-
փուած խօսքը այլ ինչ չնկատեմք. բայց միջանկեալ խորհրդածութիւն
մը, յոր կը խոտորի յանկարծ իտրենացի, կիսատ թողլով զիւր նախորդ
խօսքը՝ նաեւ ըստ քերականականին, եւ յետ երկայն ընդհատութեան
մը՝ կը դառնայ վերստին ընդհատեալը յառաջ վարել։ Մեք զգալի
ընել տալու համար նաեւ աչաց զայս ուշադրութեան արժանի պարա-
զայն, — որ կը ցուցնէ թէ ի՞նչ եղանակաւ մեր Պատմագիրն կը գործէր՝
անարուեստ եւ ածապարտնօք, — ի դէպ համարեցանք տպագրութեանս
մէջ մասնաւոր եղանակաւ մը առանձնացունել զայն, առանց բնագրին
չէնքին դպչելու, զի ըստ մեր այժմեան ոճոյ՝ պէտք էր զայդ հատուածն
իբր ծանօթութիւն ի ստորեւ էջին գնել։

Տող 16. — Գրչաց կը վերագրեմք «եգիպտացւոց» բառին վրայ
դրուած և յօդը, զի բոլորովին անկախ կերպիւ յիշատակուած է անու-
նըդ։ Տես նոյնպէս տող 19-20, եւ Պսղոմէոս անունը ի տողն 11։

Տող 18. — Խորենացի Պատմութեանս մէջ «Աղեքսանդրիա» քա-
ղաքին անունը ուղիղ պահելով (Գ, կա եւ կը), սեռականը միշտ «Աղեք-
սանդրի» հօղոված է (Բիդ. Բ, ձթ. Գ, լգ եւ կա)։ Զնոյնը կը գտնեմք
նաեւ ի Փոփրն Սոկրատ. իսկ առ Փիլոնի (որոյ թարգմանութիւնը նոյն-
պէս իտրենացւոյ բլլալուն համոզուած եմք մեք) ի Յառաջարանին, որ
թարգմանչիդ է, թէ՛ «յԱղեքսանդր Եգիպտոսի» ըսուած է, եւ թէ՛ «Ա-
ղեքսանդրի», մինչդեռ Եւսեբեայ Եկեղ. Պատմութիւնն չորեքս «Աղեքսանդր
քաղաք» անուանած է, եւ զ«Աղեքսանդրիա» չգիտեր. իսկ Քրոնիկոնն,
«Աղեքսանդրացւոց քաղաք» կը կոչէ։

Տող 19. — Կը տեսնեմք որ 1881ի տպագրին՝ նախկին 1865ի
տպագրութեան տիեղոյ ընթերցուածն փոխած է աստ ի տիրոջ, անշուշտ
նորագիւտ գրչագրին հետեւելով որ (ըստ յայտարարութեան Յառաջաբա-
նին) նմա «ընտրելագոյն» երեւցեր է. բայց մեղ իբրեւմբ կասկածելի կը
թուի որ այդ գրչագրին ընթերցուածն հին բանասիրի մը ինքնադատ
ուղղագրութիւնն բլլայ, եւ Կիլիկեան դարու բանասիրի մը, քանզի տի-
րոյ բառը այդ դարուն է, եւ ոչ ոսկեդարու, ինչպէս են նաեւ նորա հա-
մասն՝ իշխող, քաղաքորոյ բառերն (Բիդ. Հայկ. Բառգ.)։ Ող ածանցեալ
բառերուն գործածութեան հանգամանք չատ նուրբ են, եւ յայտնի է հայ-
կաբանից թէ ինչպիսի գգուշութեամբ գործածած են զայն ոսկեդարեանք։
Բայց առ ի՞նչ տիեղոյ զընթերցուածն, որոյ յայտնի է վրիպակ լինելն
չուղղել ի տիրեցոց, որ թէ ոսկեդարեան է, եւ թէ իտրենացւոյ յոյժ մօ-
տաւոր վկայութեան մը համաձայն. «ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միու-
ջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ» (Բ, կդ). եւ կամ այնոր համապատասխա-
նող կրատորական ձեւոյն. «Հրաման տայ բիւրուց... գործաւորաց յԱռու-
րեստանեայց եւ յայլոց իշխեցելոց» (Ա, Ժդ)։ (Բիդ. Քերական. զարգաց. § 476)։

Տող 19-20. — Աւելորդ է անդրադարձունել որ և յօդեր կը վրիտան եւ աստ ի գրչագիրս, ինչպէս եւ ի տողն 11 եւ 16, որոց պիտանաւորութիւնը չհաստատուիր բաղդատելով 1 եւ 5-6 տողերուն: — Սակայն եւ այնպէս այս երկու տողերուն մէջ աւելի նշանաւոր է անքերական ծանր վրիպակն, որ անուանեցաւ կրաւոր բային՝ հայցական տէրբայի տրուած է, մի զոյ: Այս գրչագրաց վրիպակը երկու կերպիւ կըրնայ ուղղուիլ. կամ «ոչ մի դոք»ին զ նախդիրը ցնջել, եւ կամ զ«անուանեցաւ»ն փոխել «անուանեաց»: Մեզ այս վերջինս է աւելի ընդունելին. զի խոստած կ'ըլլամք միանգամայն թէ՛ ո՛ր դերանուան աւելորդ եւ թէ անուանուեցաւ բային անհանոյ կրկնութիւններէն: Թուի թէ այս վերջին բառին, որ քիչ մը վերեւ յիշուած է, արձագանգն առիթ տուած է գրչին սխալանաց: — Այս ուղղութիւնը հաւանական պարագայ մը եւս հետեւեցունել կուտայ մեզ, որ խորենացի իւր մտքէն ստեղծած չէ զՊտղոմէոս Նղբայրաւէրն «Յունաց թաղաւոր» կոչել, այլ աղբիւրէ մը առած է:

Տող 27. — Կարծեմք իրաւացի է վրիպակագրութիւն համարիլ գրչաց «զգիր դիւանաց» ըսելն՝ փոխանակ «զգիրս դիւանաց»: Կայ արդարեւ տեղ մը ըսուած. «եւ զգիր դիւանին»՝ յայլ փոխեալ նորա աւելուածը (Գ. Ժա). բայց այդ տարբեր ինչ կը նշանակէ: Արդարեւ այլուր եւս յաճախ գործածած է խորենացի գիր բառը եզականաձեւ, բայց նշանագիր, լեզու, նախկ, եւ կամ գրութիւն՝ գրուածք նշանակութեամբ միայն. վերջնոյս օրինակ մը բերեմք. «Որք գրով եւ պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս եւ զգործս» (Ա. գ), զոր Կաղղիացիին ըստ Խալականին՝ համաձայն բնագրին եզակի թարգմանած է. «Ils les ont confié à l'histoire écrite». մինչդեռ զ«գիր դիւանաց»ն աստ ստիպուած է յոգնակի թարգմանել. «Les écrits des archives». Թողումք որ ուրիշ տեղ մը ինքն խորենացի բացայայտագոյնս ըսած է. «Զմասեանս մեհենից վարժարանին» (Բ, իէ): Ո՛չ ահա այդ «գիր» վրիպակագրութիւնն է որ պատճառ եղած է մոլորութեան մեկնչաց, 32-33 տողերուն խորհրդաւոր տառերը՝ իբր նշանագիրս կարծելու հանեալ ի դիւանաց, ինչպէս պիտի տեսնեմք ընդ հուպ:

Տող 28. — Դարձեալ 1881ի տպագրութիւնը՝ 1865ի Բիւռիոս ընթերցուածը փոխած է ի Բիւռոս, անշուշտ Լամբրոնեան օրինակին հետեւելով, եւ կամ զի այլուր (Ա. գ եւ զ) այնպէս կը կարդան ամեն գրչագիրք: Մեզ սակայն բացարձակ անընդունելի է որ այդ անուանդ խանգարումն խորենացւոյն աւելի ընծայելի հաւանական համարուի եւ ոչ գրչաց. բայց զայսմանէ յաջորդ գլխոյն մէջ:

Տող 28-29. — Կ. Միւլլէր, որ իւր Բերոսոսի հատակոտոր գործոց հաւաքման մէջ՝ նաեւ խորենացւոյ այս հատուածը ի մէջ կը բերէ ի Վիսթոնեանց լատին թարգմանութենէն առնելով (1), զայն (eundem)

(1) Fragmenta Historicorum Graecorum. (Didot, 1861) Հտ. Բ. էջ 495:

ցուցականը ի նախայիշատակեալն Պաղտմէոս յարաբերելով, կը համարի թէ խորենացի շփոթած ըլլալ գրեթէոսս ընդ Մանեթոնի, եւ կամ զԱնտիոքոս ընդ Նղաբայրասիւրի: Մեք չեմք կարծեր թէ ուղիղ ըլլալ այս տեսութիւնը: Նախ զի՝ այն ուր բացատրութիւնը, զոր բաւական յաճախ գործածած է խորենացի՝ նոյն իսկ անձանց յարաբերմամբ, ոչ երբեք այդքան հեռաւոր առարկայ մը անհարկած է. եւ երկրորդ՝ աստ յորդորուողն եւ Բերոսոսի աշխատութեան պատճառ եղող անձն ի թագաւորաց չէ, այլ յարանց անուանեաց եւ իմաստութեան պատասխանող: Սակայն ոչ թէ միայն զարմանալի է խորենացւոյ աստ անուն չտալն, այլ եւ ցաւալի իսկ, զի գուցէ նոր ինչ եւ հետաքրքրելի կարող կը լինէինք լսել, այն որ մեք ի Տատիանոսէ (Ընդդէմ Հեքանոսոյ, § 38) եւ յԵսեքեայ (Պատմութիւն. 4) գրեմք՝ որ այդ յորդորողն եղած է Անտիոքոս (Բ. Թէոս) ի Սեւելեանց, եւ խորենացի, զորմէ չեմք կրնաք հաստատել թէ այդ յիշեալ պատմիչներէն առած ըլլալ զիւր տեղեկութիւնն, բայց անշուշտ դոցա աղբերակից ականէ մը, որ յիշատակելոյդ նման՝ Ասորի կամ Ասորաբնակ ոմն եղած ըլլալու է:—Իսկ պատասխանող բաղդատելի է ընդ բանին. «Սեւելայ այսոցիկ Բերոսոս՝ այդ Քաղգէացի եւ Երեւելի յամենսսին, որք զխրատու զիմաստութեամբ գային. քանզի եւ զաստեղագիտութեանն մատեանս... նա եհան ի Յունաց լեզու» (Եւս. Քրոն. Ա, 62-63). ուր գիտելի եւս է վերջին խօսքն, յորմէ կ'երեւի շարժեալ եւ խորենացի, ի պատմութենէ՝ արուեստից խնդրոյն կ'անցնի:

Տող 30). — Գրչագրաց աստ «եւ» շաղկապն եւ «ուրեք ուրեք»ն, որ ի գտնագտն քննելու կը նշանակէ, կ'այլալին եւ կը կնճռեն Հեղինակին թէ՛ լեզուն եւ թէ՛ ամբողջ եւ բանաւոր իմաստը. աւելորդ կը համարեմք բացատրութիւն տալ. գրչաց վրիպակագրութիւն լինելն յայտնի է:

Տող 32-33). — Ինքնին ընթերցողաց աչաց կ'ընդհարի այդ երկտողեայ նշանաւոր հատուածիկը, ցարդ գրչագրաց մէջ իբր միայաբ խորենացւոյ բանից մասն ներկայացուած. որ եւ երկար ժամանակ մեկնչաց եւ թարգմանչաց ոչ սակաւ մտաց տաշնապ բերած է, թէ՛ անոր իմաստը հասկանալու, իբր Մատենագրին կարեւոր մէկ խօսքը, եւ թէ՛ նախորդ եւ հետեւորդ բանից հետ ունեցած կապը գտնելու: Ինչպէս ծանուցինք վերագոյն, «գիր գիւանին» վրիպագիր ընթերցուածը, եւ հետեւորդ «յեւղու ի յոյն բան» խօսքը՝ յայն նախապաշարեցին գլխաւորապէս միտքերը, իբր թէ պատմիչն ուզած ըլլալ այդ յեղիմն (Թարգմանութեան) որւր, իբր թէ պատմիչն ուզած ըլլալու է նախագաղափարն, անոնց անուանելը կը գրէին, իբր բացայայտութիւն տալու ծածկաբանութեան մը: Թովմաս Վանանդացի, զորմէ խօսեցանք վերագոյն, առաջին եղած

է դայս մեկնութիւնը մարմնաւորող՝ իւր տպագրութեան մէջ հետեւեալ մեկնական յաւելումով յեռլով բնագրին մէջ նօտրագիր, այսպէս. «(Այս ինքն) Ալէք Քաղդէացւոց առ ի Յունաց. Զէ եւ թէ Քաղդէացւոց առ Փսի Յունաց. Ղային Քաղդէացւոց առ փոքր է Յունաց, Շին Քաղդէացւոց առ Սիղմա Յունաց»: Վիսթոնեանք եւս այդ մեկնութեան հետեւեցան, զնոյն յաւելումն եւս թարգմանելով հաւատարմաբար: Վենետիկեան իտալական թարգմանութիւնը, որ անոր յաջորդն եղած է, ինչպէս նաեւ իւր հետեւորդ թարգմանք եւ մեկնիչք, չչեղեցան այդ մեկնութեան սկզբունքէն: Այն որ կը խարէր եւ կը վստահեցունէր զիրենք իբր ուղիղ ճամբու մէջ ըլլալնուն, հատուածոյն վերջին մասն էր. «Շ առ Ս» ընթերցումն իրօք լծորդատառութիւն մը կ'երեւցունէր, թէ եւ այն եւս՝ վրիպակ գրութիւն. իսկ միւս տառից հանդիպութեանց մէջ այդպիսի աղակցութիւն մը չտեսնուիր, գրչագրաց խանգարումն կը համարուէր: Դեռ այդ վիճակին մէջ կը գտնուէին կարծիքք, երբ յանկարծ ի լոյս ելաւ 1881ի տպագրութիւնն, որ բոլորովին ցնցեց մտքերը, խնդրոյն բոլորովին տարբեր եւ նոր ուղղութիւն տալով. այն թէ՛ ոչ այբբենական մտօք առնուլ է այդ տառերը, այլ իբր հաւանութեամբ թիւն. եւ այդոր ալ մեկնութիւնը կուտար առ տեղեւան՝ նոր ընթերցում մը փոխանակելով հնոյն տեղ, զոր մեք յառաջ կը բերեմք աստ (ուղղելով սակայն թէ՛ տպագրութեան վրիպակները, եւ թէ՛ դասաւորելով մասանց կարգը ըստ գրագրաց). «Որպէս զԱստղաբաշխութիւն առ Քաղդէացիս, եւ զԹուականութիւն առ Փիւնիկեցիս, եւ զԵրկրաչափութիւն առ Նգիպտացիս, եւ զԵրաժշտութիւն առ Թրակացիս» (1): — Այս մեկնութիւնն, մեր անձնական համոզման առջեւ զոնեա, այնքան աւելի ընդունելի պէտք էր լինել, քանի որ այդ տպագրութենէն ամօք յառաջ զնոյն անդրադարձութիւնն ըրած էինք ճշդիւ եւ մեր ծանօթաբանութեանց մէջ նշանակուած. իսկ երբ Արարատ հանդէսին մէջ մէկ կողմանէ կը յայտարարուէր (1894 Յունիս) թէ էջմիածնի թիւ 1665 գրչագիրն, եւ միւս կողմանէ՝ Տաշեան յիւրում ընդարձակ Յուդակի (էջ 1037) թէ նաեւ Վենետիկեան Մխիթարեանց ԺԳարեան գրչագիր մը (թիւ 157)

(1) Հաճոյ անշուշտ ընծայուեցաւ գիտնոց այս նոր եւ բանաւոր մեկնութիւնն. սակայն ներուի մեզ խորհրդածել, որ ծանր յանցանաւորութիւն մը յանցած են Յարգոյ հրատարակիչքն, բնաւ առ տեղեւան ծանօթութիւն մը չտալով թէ ուստի՞ց էր այդ նոր ընթերցումն: Նոցայ, որ Մխիթարեան Հարց գգուչաւորութեան վրայ վստահ էին, այնպէս թուեցաւ, իբր թէ այդ նորութիւնն հանուած էր նորագիւտ գրչագրէ մը, մինչդեռ յետոյ ծանուցուեցաւ թէ ոչ, այլ Ոսկեփորիկէ մը, եւ թէ ԺԳ գարու Վանական վարդապետի հատուածն էր կամ մեկնութիւն, — այն եւս անյայտ թէ ինչպիսի՞ պարագայիւք, որ կուգայր կը կարեւորուէր գաղտնագողի՞ Ե դարու Խորենացւոյ մը բնագրին մէջ, եւ այն ոչ լուսնաբանելու խնդիրը, այլ քննադատ մտքերը ուրիշ ճամբու մը մէջ մոլորեցունելու, ինչպէս պիտի տեսնեմք:

զայդ մեկնութիւնն կուտային, հաւանականութիւնը առաւել եւս հաստատութիւն մը առած եղաւ, հնոց եւ նորոց կարծեաց մէջ անկախ համաձայնութիւն մը տեսնուելով (1), թէեւ հակառակող կարծիքներ ալ երեւցան, առանց բանաւորագոյն մեկնութիւն մը ի տեղն փոխանակելու, ինչպէս կը յիշատակէ Ստեփանէ իւր Թարգմանութեան Բ տպագրութեան ծանօթութեան մէջ, (էջ 331-332): Այլ զի խնդիրն ինքն յինքեան մեծ կարեւորութիւն մը չունի մեր ազգային պատմութեան նըկատմամբ, մեք իբր Պատմութեանս բնագրին խնդիր՝ զայն միայն քննեմք թէ այդ հատուածիկդ իբօք կը կազմէ՞ մասն այդ բնագրին, եւ թէ Խորենացւո՞յն է թէ յետնոց:

Շատ պատճառներ կը տեսնեմք որ չեն ներեր զհատուածիկդ մասն համարիլ բնագրին. նախ զի սերտ եւ բնական կերպիւ կապուած չէ նախորդ բանից շարադրութեան հետ. եթէ միահետ գրութեան մասն ըլլար, մանաւանդ Խորենացւոյ արագ գրչին տակ, պէտք էր բացատրութեան ձեւը համաձայնէր եւ կապուէր հաւաքել բային, եւ ոչ թէ, ինչպէս ոմանք ուզած են ենթադրել, զսանել բային հետ, զի Խորենացւոյն մօտակայ խօսքը արուեստից գեղեցիկուն վրայ չդառնար, այլ հաւաքուելուն վրայ: — Բ. Կապուած չէ նաեւ բուն եւ մայր իմաստին հետ, որ պատմական մատենիւ կը զբաղին, եւ ոչ թէ արուեստիւ. արուեստք՝ երկրորդաբար եւ անցողաբար յիշուած են անդ, եւ անբնական էր որ Հեղինակն զառաջինները զանց ընելով, վերջնոց վրայ ճոխանայր՝ մանրամասն տեղեկութիւններ տալով: — Գ. Կապուած չէ նաեւ հետեւորդ խօսքերուն հետ, «Եւ ժողովեալ զայնոսիկ արանց... զորոց եւ մեք զանուանս գիտեմք». քանզի այս խօսքերը, մասնաւորապէս նկատմամբ Նրաժտութեան, իբր ի Թրակացւոց անցած առ Յոյնս, բոլորովին անճիշդ եւ անյարմար է Պտղոմեանց ժամանակին, զորմէ են բանք Հեղինակին. անյայտ դարեղէ ի վեր արդէն ընդունուած, ընտելացած եւ հեղինակացած իսկ էր՝ ոչ միայն արուեստդ, այլ եւ Թրակացի ազգն, եւ ի՞նչպէս կրնար Խորենացի նոր Որփէոսի մը անունը գիտենալ (2): — Ուրեմն մեր

(1) Վեննական գրչագրին աւանդածը նշանական է այնու, որ յեռն զնոյն բանաձեւն տալու, «Աստղաբաշխութիւն առ Քաղդէացիս» եւն. : կը յարէ. «Խորենացին գրէ. Ե առ Գ, Ա առ Բ, Թ առ Փ, Ե առ Թ», ուր գիտելի է որ փոխանակ տառերու անուանց՝ ձեւերը միայն տրուած է, որ հնագոյն գրութեան ձեւն էր, սակայն զարմանալի որ ոչ գրչազրաց կը համաձայնին, եւ ոչ իւր իսկ տուած բանաձեւոյն՝ այս տառերը:

(2) Կը հաստատէ իմն եւ Գրիգոր Մագիստրոս մեր այս խորհրդածութիւնը յասելն. «Թարգմանիչք ի Պտղոմէոսէ ոչ ի Յոյնս գտեալ էր զմեզնայն, որպէս եւ Յոյնք յԵբրայեցւոց եւ ի Քաղդէացւոց եւ յԵգիպտացւոց եւ յԵթովպացւոց. քանզի առ Յոյնս յուսումնականէն միայն յատուկ երաժշտականն բնաւորեցաւ, եւ զայլն յայլմանէ Թարգմանեալ եւ ժողովեալ», (Թուրք առ Կիրակոս դպիր): — Չեմք կարծեմ որ զմեր այս առարկութիւնը ցրելու համար՝ հաւանական համարուի ենթադրելն թէ Շ տառը ոչ գիրաժտութիւն, այլ զբժնկութիւն կը նշանակէ, ինչ-

այս խորհրդածութեանց եզրակացութիւնն ոչ այլ ինչ կրնայ ըլլալ, բայց ըսել եւ ընդունել որ հատուածիկդ ծանօթութիւն մի է, — արդէն հանրածանօթ եւ իբր յառածս դարձած առ հինսն, — որ իբր մեկնութիւն կամ լռածունն (ինչպէս կը կոչէին մերքն Յունական scholie = պատկառման համապատասխանող բառը) աւելցուած է Խորենացւոյ՝ արեւստից վրայ խօսող պարբերութեան դէմ ի լուսանցս, եւ յետոյ զայն ընդօրինակողք՝ բնագրին մէջ առած են։ Արդէն այդ հատուածոյն համառօտագրական ձեւն զայդ կը հաստատէ։ զի անտեղի է, մանաւանդ անոր գործածած անսովորական խրթնութեանը նայելով, որ մատենագիր մը ըջօրէն զայն իւր գրութեան մէջ յետու յանկարծ։

Դաւով երկրորդ խնդրոյն թէ արդեօք Խորենացւոյ է յաւելուածը, թէ յետնոց, — վերջինս աւելի հաւանական կը թուի մեզ, բայց բաւական եւ ապահով պատճառս եւս չեմք գտնել որ Խորենացւոյ ըլլալն ալ մերժուի։ Քանի գիտեմք որ նախկին բանասիրութիւնն այդ խնդրով զբաղած էր արդէն բազմօք յառաջ քան զն դար։ Հարկ չկայ մինչեւ ի Սանքոնիաթոն վեր ելնել (Պար. Ն. Գ.), որ իւր մատենին մէջ յիշատակած կ'աւանդուի արեւստից եւ կարեւոր գիտութեանց ծագումն կամ հնարողները, եւ ոչ ալ ի Մենդոց գիրս (Դ, 21-22), եւ կամ ի Յովսէպոս (Ա. դար), որ զերկրաչափութեան գիտքը Ագամեան նահապետաց կ'ընծայէ (Հնախ. Ա, գ, 9)։ Բաւական համարուի մեզ յիշել զՏաութանոս (Գ դար), որ իւր ընդդիմ Հելլենաց գրութեան մէջ, յետ զԵրոյն զսքովելու, որ թեթեւութեամբ արհամարհելով զայլ ազգս իբր վայրենամիտս՝ կը պարծէին թէ ամենայն արուեստից գիտք իրենցմէ ծագումն առած են, կը թուէ նոցա մի առ մի թէ զԱստղաբաշխութիւն ի Բաբելացւոց ուսած են, զՄոգութիւն ի Պարսից, զերկրաչափութիւն յեգիպտացւոց, զԴրութիւն ի Փիւնիկեցւոց, թէ Թրակացի Որփէոսն երգոց ուսուցիչ եղաւ իրենց, սրնգահարութեան Փոիւգացիք, դարբնութեան Կրկողպք, թմբկի Տիւրենացիք, եւն. և եւն. (Migne. PG. Հտ. Դ. էջ 803 եւն.)։ Բայց Խորենացի կարէր առած ըլլալ մասնաւորապէս ի Սանոնանց գրոց, զի յոյժ նման է հատուածիկդ, — բաց ի դասաւորութենէն, որում Դաւիթ իմաստասիրական միտք մը կուտայ։ (Սահմ. Ժէ)։ — Իսկ այդ հատուածին ուղղագրութեանդ զաւով, քանի որ ցարդ ուրիշ մեկնաբանութիւն չեմք լսել քան զ1881ինը՝ աւելի բանաւոր եւ աւելի անբռնազօս, հարկ է ըսել թէ գրչագիրք խանգարած են տառերը, ըստ որում եւ ուղղագրել հարկ տեսած եմք մեք։

Տող 36. — Նախընթաց ներմուծութիւնն ընող բանասիրաց բնական գործն էր նաեւ բնագրին՝ զայնուսիկ հին ընթերցուածը, ինչպէս կը

պէս կը տեսնեմք Դիւտոյ թղթոյն մէջ առ Վաչէ (առ Կաղկանտուացւոյ)։ զի սովորական չէր այդ տեսութիւնը առ հինսն։

պահանջէր տեղն, փոխել ի զայսուիկ, որ այլ եւս չյարմարիր յետ արտաքսուելու եկամուտ հատուածոյն :

§ § 7 — 8. — Այս երկու հատուածոց մէջ *Խորենացւոյ տեսութիւնքն՝* զորս կ'ընէ, կարեմք ուղիղ նկատել, բայց խորհրդածութեամբ մը, «*Յետ զառտնին իւրեանց յարմարեալ իրս խօսքը*», ճիշդ է, մասնաւորեւ լոյ Պողոմեայ Բ Նղբայրասիրին. զի արդարեւ սա երբ ի գահ ելաւ, նախ ինչ ինչ արտաքին եւ ներքին քաղաքական կնճիռներ որ կային, փութաց կարգի դնել եւ խաղաղել, կէս մը զինու զօրութեամբ, եւ կէս մը զիջողութիւններ ընելով, եւ յետոյ անմիջապէս ձեռք զարկաւ իւր պետութեան ներքին բարեկարգութեանց, այնպէս որ իւր 36ամեայ թագաւորութենէ վերջը (285-247 Ն. Ք.), ժառանգութիւն թողուց իւր որդւոյն պետութիւն մը բարգաւաճ նիւթապէս եւ բարոյապէս, գանձարան մը ճոխ եւ ի կարգի, ցամաքային եւ ծովային զօրութիւն մը լաւ կազմեալ՝ ոչ ինչ նուազ եղած էր նորա նաեւ գիտութեանց եւ արուեստից զարգացման տուած քաջալերութիւնը, Բայց թէ ինքն ինչպէն եղաւ որ «*զամենայն ազգաց մատենան եւ զվէպս ի յոյն լեզու փոխարկեաց*», եւ կամ թէ «*վասն առաւել յունասէր բարս ունելոյ՝ ի յոյն լեզու զիւր աշխատութիւնն ժողովեաց*», — որ ակնարկութիւնք են ի մեծահամբաւ Ագեքսանդրեան Մատենադարանն, — չափազանցեալ է. այդ գովելի գործունէութեան յառաջընթացն եղած էր նախ նոյն ինքն Նղբայրասիրին հայրն՝ Պողոմէոս Լ Ազոս, որ եւ հիմնարկու եղած է այդ Մատենադարանին, եւ միանգամայն իրմէ ետեւ նոյն ողւոյն մէջ ընթացաւ նաեւ որդին Պողոմէոս Գ Եւերգետէս, մինչեւ ոմանց սմին իսկ ընծայել Մատենադարանին շինութիւնը, եւ նորա յաջորդք հետզհետէ, որոց զոգցես, հանգերձ ոմանց ի նոցանէ ոչ գովելի իսկ կենօքն, իրենց գահուն փառաց մէկ պայմանն կը համարէին գիտութեանց խնամակալ ըլլալ : Խորենացւոյ առ Նղբայրասէրն մասնաւորեւն յատնած գաղափարն՝ ոչ իւրն է, այլ իւր մերձակայ դարերուն քրիստոնեայ, եւս եւ Հրեայ պատմչաց, ծնունդ առած, ինչպէս կ'երեւի, Եօթանասնից Թարգմանութեան մեծ աւանդութենէն, իբր թէ Նղբայրասիրին հրամանաւն եւ մասնաւոր փութովն կատարուած էր այն (1) : Զի ահա սոյն գաղափարաւ ըսած է Սոկրատ պատմագիր Փոքր Թէոդոսի համար. «*Եւ ժողովէր զամենայն գիրս սուրբս (զրէ. սրբոց) առաւել քան զՊողոմէոս Նղբայրասէրն*» (է, իբ. ըստ Խորենեան Թարգմանութեան) : Սակայն Խորենացւոյ բացատրութիւնք աւելի նմանութիւն ունին Յովսէպոսի, որ իւր Հնա-

(1) Յայտ է, որ այժմեան գիտնոց անընդունելի է նոյն իսկ այդ աւանդութիւնը, յորում նաեւ պատմական անյարմարութիւնք կը տեսնուին. զոր օրինակ՝ զԴեմետր Փաղերացի այդ Թարգմանութեան հոգաւոր, մասամբ եւ գործակից համարելն, մինչդեռ արտաքին պատմութիւնն կ'աւանդէ որ այդ մարտիկ գիտնականն՝ արդարեւ վերակացու էր

խօսութեան մէջ այսպէս կը յառաջաքանէ նոյն Եօթանասնից պատմութիւնն ընելով. «Դեմետրիոս Փաղերացի, որ մատենակալն էր Պտղոմէայ Նդալարասիրի, զամենայն փոյթ ի մէջ առնոյր զմատենանս ամենայն աղագաց հաւաքել, եւ ուր ուրեք գտանէին՝ գնոց առնուլ, առ ի զմիտս հաճել զարքային, որ պէտ առնէր ժողովել մատենանս» . եւ Թարգմանութեան համար ալ՝ «բազում աշխատութեանց պէտք էին» կ'ըսէ (ԺԲ, բ, 2) : Հարկ չեմք ենթադրել որ Խորենացի իրօք այս տողերը ընդօրինակած ըլլայ . կրնար Արիստէոսեան աղբիւրին հետեւողէ մը առած կամ ուսած ըլլալ, որում հետեւած է մասամբ եւ ինքն Յովսէպոս : Արդ հուսկ բանիցս, արդար ըլլալու համար առ Խորենացի, պէտք է որ աւելի ուշ դնեմք իւր 8-10 տողերուն :

Գալով նորին Պտղոմէայ «զՅոյնս նուաճելոյն» եւ «Յունաց Թազաւոր» կոչուելոյ խնդրոյն, Թուի մեզ թէ Խորենացի աստ զՆդալարասէրն՝ շփոթած է նորա որդւոյն Եւերգետէս Աոյ հետ . զի սա է իրօք որ իւր հօրը ի պատրաստի թողած պատերազմական զօրութեամբք, յետ իւր Բերինիկէ քրոջ սպանման վրէժը լուծելու համար յԱսորիս արշաւելու, անտի զիւր յաղթական բանակն շարժեց յԱրեւելս մինչ ի Բաբելոն եւ մինչ ի Բակտրիա, մինչդեռ նոյն ժամանակ իւր նաւատորմիղն ալ Փոքր Ասիոյ ըովանդակ ծովագերքը քերելով՝ տիրեց շուրջնակի մինչեւ ցելլեսպոնտոս եւ Թրակիոյ մէկ մասին, եւ Ելլադացւոց (Յունաց) վրայ եւս զերազահութիւն մի հաստատեց բարեկամական, այնպէս որ այն ժամանակեան Աքայեան դաշնակցութեան դիպաց վրայ խօսելով Պլուտարքոս (Իբր յաման 220), «միջամուխ լինէր Պտղոմէոս յամենայն գործս Յունաց» կ'ըսէ (Փիլոպոլմեն, ք) : Ուստի արդարեւ ոչ «Իբրեւ զանվարժս ոմանս եւ զտղէտոս» կամ ի խելաց կը խօսէր մեր ծերունին, երբ զՊտղոմենանս «Յունաց Թագաւոր» կ'անուանէր : Երբ Մակաբայեցւոց գիրքը զՍելեւկեանց Թագաւորութիւնը «Թագաւորութիւն Յունաց» (Ա, ա, 11) կ'անուանէ, քանի՞ եւս իրաւացի էր զնոյն անունն տալ եւ Նգիպտականին, ուր այդ աշխարհակալութեամբք, նաեւ Աղեքսանդրիա յունական ոգւոյն եւ լեզուին եւ մատենագրութեան մեծ շարժումն կը տեսնուէր այդ դարերուն մէջ : Ասորին Միքայել, թէեւ յետնագոյն դարուց պատմագիր, բայց անշուշտ հին աղբիւրէ մը առնելով՝ ըսած է . «Եւ եբարձ (Աւգոստոս) զԹագաւորութիւնն Պտղոմէանց՝ որ Յունաց կո-

Մատենագարանին առ Ղազոսիւ . բայց երբ Նդալարասէրն գահակալից, իւր անաջին գործերէն մին եղաւ զնա յԱղեքսանդրիոյ աքսորել քաղաքական խնդրոյ մը պատճառաւ : Թէպէտեւ յի դարու Հրեայք կը ցուցնէին Յունաստանի վկային յԱղեքսանդրիա այն խղիկները ուր իր թէ եօթանասուն ծերքն առանձնացեալ՝ ըրած էին իրենց Թարգմանութիւնը, բայց անտարակուսելի է որ Նգիպտացի Հրէից ձեռներիցութեամբն իսկ կատարուած է այն՝ մասն առ մասն, նոյն Պտղոմէանց ժամանակները, իրենց պէտքին համար՝ մայրենի լեզուն կորուսած ըլլալով :

չէր» • (Տպ • Եմի, էջ 112) : — «Ի՞մ կենօքս, ի՞մ գործովքս յոյն եմ
կ'ըսէր պարծանօք Յուլիանոս • «Այո, եւ իշխելովդ Յունաց», կը պա-
տասխանէ Լիբիանոս, — գէթ այսպէս մեկնաբանելով գաղղիացի մատե-
նագիր մը մեծի հոգեորդին դամբանականին մէկ խօսքը :

Տող 34-35 • — Իսկ Պատմչին ըսելն թէ այդ «մեծամեծ եւ զար-
մանալի» արուեստից եւ անոնց թարգմանչաց անունները «հաւաստի գի-
տեմք», ակնարկութիւն է անշուշտ Բերոսոսի, Մանեթոնի, Աբիւդեն-
եայ, (գուցէ եւ Մենանդրի), որոց անունները կը յիշէ այլուր (Ա, գ •
եւ Բ, Ժգ), ուսեալ յԵւսեբեայ : — Բղդ • եւ զտողն 28 :

Տող 36 • — Ակնարկեցինք արդէն որ և յօդի յաճախութիւնք կ'ե-
րեւին Պատմութեան մէջ • կարելի է որ մասամբ Խորենացոյ գրչին
իրօք արդիւնքն ըլլայ՝ իւր հելլենաբան ոճոյն համաձայն, որ կարեւոր
սեպէ նաեւ անոնց յօդերուն ստէպ գործածութիւնը նաեւ ի հայրւմ •
զի ոոյն երեւոյթն կը տեսնուի նաեւ իւր թարգմանութեանց մէջ • քայց
տարակոյս չկայ, որ մասամբ եւս գրչաց գործունէութեան շնորհն է • եւ
եթէ կան դէպք որ այս անհաւատարմութիւնն՝ այդ աննշան կարծուած
տառին վրայ՝ քողորովին խանգարէ իմաստը եւ զմեզ մոլորեցունէ հեղի-
նակի մը խօսքը ճիշդ եւ յստակ չհասկանալու, ահա մին աստ «իմաստա-
սիրեցեալք» բառին վրայ տեսնուածն է ի գրչագիրս • զի այդ յօդով կար-
գալով խօսքը, «Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն», այնպէս
իմն կը հասկացուի, ինչպէս եւ հասկացած են ցարդ թարգմանիչք, իբր
թէ Խորենացի ուղած ըլլայ «իմաստասիրողները» բաղդատութեան մը
եզր ընել, մինչդեռ լոկ յմսկութիւն մը նկատել կ'ուզէ վերոյիշեալ ջա-
նից հետամուտ եղողներուն վրայ, որ այդ իրենց հաւաքելովն եւ թարգ-
մանելով զկարեւոր մատեանս, ի՞նչ իմաստասիրիղք եւ իմաստութեան
հետեւողք կ'ըլլան • եւ ինչպէս սոքա գովելիք, եւս առաւել գովելի կը
լինին նաեւ նոքա որ անոնց աշխատութիւնները սիրով կ'ընդունին •
Մեր այս պարզ իմանալի մեկնութեան դէմ տեսնեմք եղած թարգմանու-
թեանց կնճռատութիւնը : «Եւ գովելու արժանի են ինչպէս այն իմաս-
տասէրները, ուրիշներու գործերը գտնելու աշխատութեան... համար,
առաւել եւս նոքա » են • (Ստեփանէ, ք տիպ) — որ կարծեմք ոչ յըս-
տակ է եւ ոչ իմանալի • Գաղղիականն որ զիտալականն կը թարգմա-
նէ, այսպէս կ'ըսէ • Ce sont [des écrivains] recommandables, puisque
par amour de la science, ils découvrirent à force des recherches les
productions des autres», են • — Խորենացի յաճախ գործածած է մեր
մեկնութեան ձեւը, յորոց զոմանս հրնամք յիշել • «Ինձ այսօրիկ սիրե-
լիք, որպէս ընիկք եւ իմոյ արեանառուք» • «Ակնածէր որպէս արդարեւ
ի՛ թշնամոյ», «Տայ նմա եւ զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգահանի իւ-
րում» • «Եւ զքեզ պատուով ընկալցին, որպէս զարդարեւ վարդապետ
իւրեանց» :

Տող 36. — Լամբրոնեան բանասէրը «վասն ջանին» բառը փոխած է «վասն բանին», անշուշտ անոր համար որ՝ «խմաստութիւն» բառ մը կայ ձօռ :

Տող 37. — «Լինել գտակ» . Բղգ . գործածուած նաեւ խորենացեայ Թարգմանութեանց մէջ . «Եւ նոցին ահա (առասպելաբանութեանց) գտակ լինելով», եւն . (Պիտոյից Գ . ա) . — «Ո՛յք են գտակք սահմանացս այսոցիկ» (Սիննի, բ .), թէեւ վերջինս գործածած է այլաւոր նոյն մօտք նաեւ Գեորգի բառը . — «Եւ եթէ իւրեանց չարեացն են գտակք, ե՞րբ արդեաւք ի տուեցելոցն ի բաց կայցեն» . (Գր . Ածաբ . Առ որս) :

Տող 38. — «Ոչ գանգաղիմ» . Բղգ . «Այլ անտօնելի մեզ, գանգաղիմ ասել . համայն արարէք տօնս» . Գր . Ածաբ . Առ որս) :

Տող 39. — Անյարմար կը գտնեմք զրչագրաց կամ ընթերցուածը, որ խօսքին վճռական ձեւն եւ գոյնը կորսնցունել կուտայ, միանգամայն եւ ճշդութիւնը . զի խորենացի, ինչպէս նախորդ խօսքերէն կը հասկցուի, մայր կը կոչէ զՅոյնս այն արուեստից որ իրենցմէ էր . եւ դայեակ՝ զորո ուրիշ ազգերէն առին եւ զարգացուցին . — Հիւնքեարպէյէնտեան տեղ մը (Մուզաբան . էջ 256) կը համարի թէ խորենացի զայս խօսքն առած ըլլայ Խոկրատէն . բայց մեք չգտանք այդպիսի ինչ . Հելլեն ճարտասանն իւր հայրենեաց (հինն Ատտիկէի) վրայ պարծենալով՝ իբր ինքն իւրմէ անկախ ուրիշներէն զարգացեալ աշխարհ, կ'ըսէ . «Մեզ Հելլենացս միայն զնա գայեակ եւ հայրենիք եւ մայր կոչել անկ է» : Նմանութիւնն բառական է եւ ոչ ըստ իմաստին : Սոյնպիսի ինչ նաեւ արդի Եւրոպացի մատենագիր մը ըսած է . «Մայր արուեստից եւ գշխոյ կրօնից կը կոչուէր երբեմն Նգիպտոս» :

Տող 41-42. — Ահա գլխոյս վերջին կնճռոտ վրիպագրութիւնն, որ մինչեւ զհազարաւորն տաղնապիցուցած է՝ այն իւր միամիտ հաւատքին համար, թէ իւր առջեւ ունեցած զրչագրաց ընթերցուածը հարազատ է, որով եւ բռնի մեկնութիւն մը տալ ստիպուած . «վասն զՅոյնս առնելոյ զրուցողս» . (Քերակ . զարգաց . էջ 646) : Փորձած է եւ լուծել կարծած նաեւ Լամբրոնեան բանասէրն «առ ի» նախդիր մը աւելցունելով «Յունաց» բառին վրայ . իսկ 1881ի տպագիրն ի դէպ դատած զրչագրաց «զրուցաբանս» ընթերցուածը փոխել ի «զրուցաբանիս», առ նա ինքն խորենացի վերաբերել տալով այդ բառին նշանակութիւնը, որով աւելի մթնցած եւ դժուարամեկնելի եւ անուղղելի դարձած բնագրին խօսքը : Եթէ մեզ հեշտ ընծայեցաւ, եւ գէթ ըստ մեր կարծեաց, հայացունելով բնագիրը՝ ամենապարզ իմաստ մը դուրս հանել յաջողեցանք . այն է որ նախ «ակնարկութիւն» բառին նշանակութիւնը ճշդել ջանացինք : Չայս բառ խորենացի չորիցս գործածած է եւ այլուր, բայց միշտ Աստուածային ակնարկութեան, որ է ըսել «վերին հրամանաց» վերաբերելով միշտ (Ա . լբ . Պրս . Առասպ . Բ , լե . եւ հգ) : Անցնելով

անոր բայական ձեւոյն, գտանք այս զործածութիւնները. «Զնչմարտութիւն աշխատասիրութեան» մերոյ ակնարկէ (Ա. ԺԺ). «Եւ ոչ մի ցուցումն գոյ յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ» (Ա. իբ). «Եւ այսու մեզ այսպիսի իմն ակնարկէ վարդապետութիւն» (Ա. լբ). «Որ զանհաւատութեան ի ներքս ածել ակնարկէ կարծիս» (Բ. կդ). Արդ յամենեւին ի դոսա «ակնարկել»դ ուրիշ բան չնշանակեր, բայց ցուցընել, յայտնել, դնել յանդիման. ուրեմն կրնամք այդու առմամբ նաեւ «զակնարկութիւն մերոց պիտոյիցս առնել» խօսքը թարգմանել. «յայտնել, ցուցընել մեր պէտքը», — եւ ի՞նչ կրնայ եղած ըլլալ այս պէտքը, եթէ ոչ այն՝ զոր ունէր «Յունաց զրուցաբանից» (այս է՝ պատմագրաց), եւ արդարեւ այդ իսկ էր ամբողջ գլխոյն մէջ Հեղինակին ճառածը.

ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ